

Achegamento ás pesqueiras estradenses do Ulla

Damián Porto

A modo de prólogo laudatorio cómprenos resaltar a axuda recibida de moitos dos arquivos que fixeron posible esta aproximación. En especial queremos expresar a nosa gratitude ós membros do Arquivo Histórico Diocesano de Santiago, e tamén a outras persoas que a través do seu traballo contribuíron a que vexan a prensa estas liñas, como Xoán Andrés Fernández e Héitor Picallo. Adicámosllo polo seu esforzo na tarefa de resacar a historia do noso concello.

Introdución

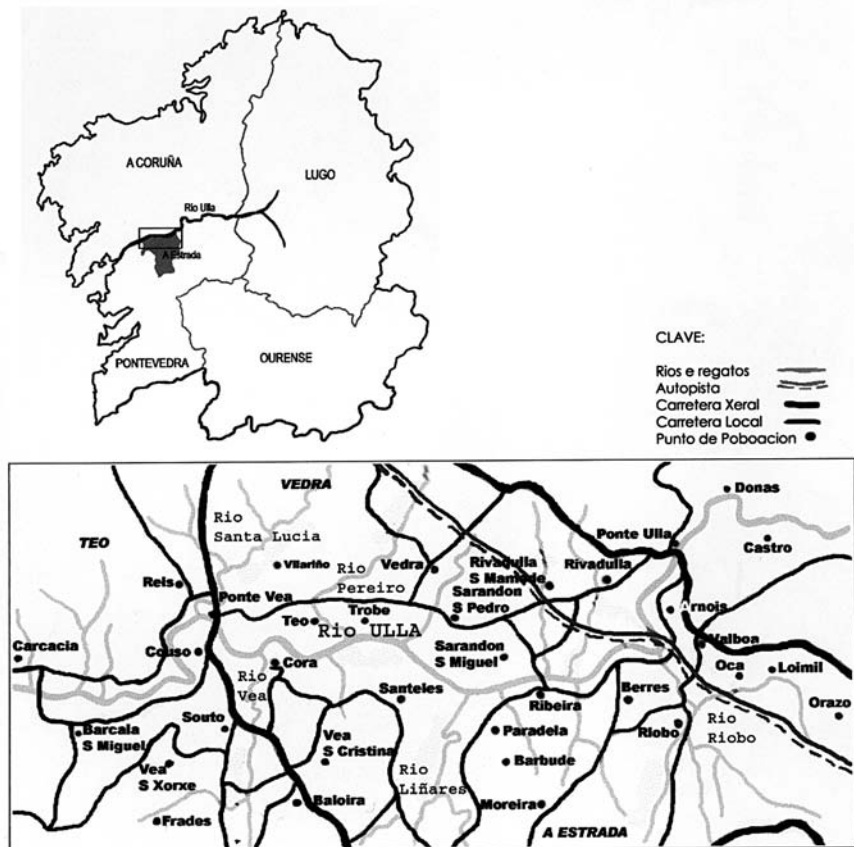
O Ulla, cos seus 131 kilómetros de lonxitude, maniféstase coma un dos ríos máis importantes de Galicia. Para os estradenses é o “río grande”, o curso por excelencia. Para as empresas hidroeléctricas tamén, xa que é obxecto de estudo e instalación de oito presas, das que só se rematou a de Portodemouros (1968) e de catro proxectos sectoriais. Na súa cunca, aberta á ría de Arousa, medran desde vello as paisaxes antropizadas por viñas e leiras que se benefician do clima

oceánico húmido, cunha notoria subseca estival. As precipitacións, abondosas, superan a isoieta dos 1800 milímetros anuais doadamente, concentrándose nunha estación chuviosa de novembro a xaneiro. Na zona de Veá e Barcala pervive unha degradación de clima de tipo mediterráneo que se reflicte na presenza de sobreiras (*Quercus suber*) e outros vexetais arbustivos máis ben alóctonos, favorecida polo encaixamento que sofre a partir da Ponte Veá entre o Xesteiras e o Meda, antes de se botar nas veigas de Padrón. Nos lindes do concello, no seu curso máis alto, é quen de excavar por epixénese fondas gorkas nas veas dos seixos de Gundián, antes de saír do concello vixiado polos restos da fortaleza de Cira, sentada nunha pena, na beira do tempo. No intermedio quedan as parroquias de Cora, Paradela, Ribeira, Berres, Arnois e Castro coma testemuñas do seu paso.

Dos datos técnicos, quedámonos co seu valor de sinuosidade, que acada o 1,75%, superior a calquera das principais correntes galegas, e cun coeficiente de irregularidade dos máis sobresaíntes de Galicia. Ambos factores, e a presenza dunha ictiofauna que se beneficiaba deles para reproducirse mediante o remonte, levaron ó aproveitamento piscícola desde moi cedo. Xurdiron artes de pesca baseadas en estruturas que nun primeiro momento serían de madeira, para se metamorfosear logo en pétreas construcións de variada tipoloxía coa chegada do Medievo, que poden acadar varios corpos –poios– ou presentar unha sinxeleza moito maior, como veremos.

Pretendemos con esta breve aproximación ás pesqueiras do curso estradense do Ulla, poñer de relevo a existencia (ignorada por moitos) dunha arquitectura popular especializada na captura de varias especies de peixes, completar un recorrido polas fontes escritas (que fan referencia sobre todo a aspectos xurídicos e históricos) e polas propias beiras do Ulla (achegándonos a aspectos máis funcionais,

Mapa situación do Ulla en Galicia e ó seu paso polo concello de A Estrada

formais e ó entorno no que se ubican estas construcións), facer un sucinto balance do que supuxo para a economía tradicional, e do porvir e posibilidades delas e doutras estruturas do medio fluvial vencelladas a elas e ó bosque de galería ou de ribeira. Sabemos xa que imos ser quen de facer nada máis ca unha breve reseña destas testemuñas da explotación racional e sostible do medio fluvial mediante unhas estruturas que, carentes de morteiros hidráulicos, soportaron impasibles o tempo e a auga durante séculos.

Aspectos morfolóxicos e distribución

Pesqueiras, canais ou pescos, de diversas tipoloxías, estendíanse en tempos dos nosos devanceiros desde San Miguel de Barcala ata San Miguel de Castro ó longo do paso do Ulla. É moi probable que existisen construcións desta índole ó longo de tódalas freguesías intermedias desas dúas na Estrada, como veremos pola documentación. Algunhas unicamente as podemos intuír a partir do estudio microtoponímico das beiras fluviais¹; doutras quedan vestixios mudos, esquecidos ás veces, que se encenden coa luz e se apagan coas sombras, camuflados polas hedras e os feitos e mudando de cores segundo as estacións do ano e as horas do día. Todas dan fe do aproveitamento dos recursos fluviais piscícolas desde antes da Idade Media ata os inicios da industrialización dos ríos, que tende a producir outro tipo de bens en resposta á demanda dunha sociedade que se alonxa con rapidez dos usos económicos tradicionais.

Cómpre ter un mínimo concepto do que é ou foi unha pesqueira para poder rastrexalas a pé de río. Anque ás veces, a capacidade abstractiva de ver nunha morea de pedras desordeadas o que noutrora foi, non só un instrumento vencellado a un uso concreto práctico-alimenticio, senón unha figura arquitectónica de coidado nivel de execución formal a partir de materiais de doado fornecemento e cun alto deseño e calidade, non é doado, debido ó paso do tempo e á despreocupación por elas unha vez que deixaron de ser economicamente rendibles e mudou o sistema de produción feudal por outro, é seguro que a maior parte se perderon ou se perderán para sempre. Da nosa futura maior ou menor desidia depende o conservalas.

1 *Regueiro da Caneira* en Barcala, *Caneirón* preto de Bruñido en Arnois, *Canal* en Berres, Paradela e Castro, *Canal do Chicos* e *Canal dos Vellos* en Cora, *O Canal* e *O Canaliño* en Ribeira, *Caneiros* e *A Boquiña* en Couso...

Debemos alonxarnos das ideas preconcebidas sobre as pesqueiras en base ó coñecemento que posuímos das súas características formais noutras partes² (o Miño ou o mesmo Ulla no curso baixo), onde se fixo en moitos casos un esforzo para a súa conservación nun estado recoñecible e explotable. Na parte media do Ulla a carreira cara a extinción de especies como a lamprea (*Petromyzon marinus*) ou o salmón atlántico (*Salmo salar*) axudaron ó paseniño abandono destas estruturas dende moitos anos atrás, a medida que a afluencia destes animais se fixo máis escasa e esporádica. Moitos pescos esmoreceron, foron reaproveitadas as súas pedras ou quedaron asulagados. Os últimos en explotación que temos documentado con certeza sitúanse en Arnois³ e en Couso⁴.

En principio unha pesqueira componse dunha fábrica de pedra (as posibles e primitivas construcións en madeira, obviamente non perduraron, pero os paralelismos etnográficos indícanos a súa existencia) que pode presentar diversas variantes, pero que procura sem-

2 No Sil, ó seu paso por Portomarín, e asulagadas polo encoro de Belesar, perduraban os caneiros, outra tipoloxía adicada preferentemente á captura da anguía ou eiroa (*Anguilla a.*). No Tambre existían pesqueiras de lampreas no século XV, segundo se anota no Tombo Vermello de Don Lope de Mendoza, folio 39: "Iten ha de aver el mayordomo la primera lanprea que los onbres del moyno mataren en el rio de Tamere desta parte, so pena de LX soldos leoneses.

Iten de las lanpreas del ochavo del rio, que es del arçobispo, que ha de aver el mayordomo. Iten todas las lanpreas del rio que ha de aver el mayordomo de una noche, qual escoger el mayordomo una vez en el año, en tienpo de las lanpreas, e la qual noche los onbres de la villa de Muyno ha de procurar el mayordomo para su costa e darle todas las lanpreas que ovier en esta noche.

Iten el mayordomo ha e debe constrenir los herederos e onbres de la villa de Muyno, que adoben el rio e los canales del". Disposicións todas elas que se repiten nos pescos de Vea e que tendían a reafirmar o señorío territorial do arcebispo mediante o recoñecemento do dereito ás primicias do río en forma de salmóns e lampreas.

3 Reimóndez Portela, M. *A Estrada rural*. Páx. 64.

4 Dúas funcionaban cando X. Álvarez Limeses redactou a súa *Geografía General del Reino de Galicia*, no 1936: "Tiene dos pesqueras que fueron muy importantes en tiempos pasados, una en Couso que pertenecía al conde de Gimonde y otra en Maíndo en las cuales se pescaban muchos salmones. Hoy éstos puede decirse que han desaparecido, cogiéndose todavía en ellas algunas lampreas y bastantes anguilas".

pre o aproveitamento de zonas onde se producen correntes que faciliten a captura dos peixes, mediante o establecemento, polo común, de muros de sillares aliñados paralelamente ó río –poios– que os empuxen polas rúas camiño á rede⁵ –ou boteirón. Varía a súa concepción se falamos de pesqueiras pensadas para augas fortes ou para augas máis mansas, e segundo a zona do curso que se queira explotar: resultan cando menos significativas as diferencias que hai entre as estruturas do pesco de Ribadulla, en Arnois e as de calquera pesqueira herbonesa. No primeiro caso falamos dunha gran canle asociada a un muíño⁶, mentras que preto de Herbón e xa na zona de Barcala contariamos con enxeños de ata cinco boqueiras en data tan serodia como o 1594⁷. Tamén habería diferencias formais segundo as pezas que se pretendera capturar: eso parecen indicar dúas denominacións como “canal de los salmones” e “canal de los rreos” que había augas arriba do convento de Herbón⁸. No XVIII, nos datos do Catastro de Ensenada, vemos que nas cercanías da casa forte de Maíndo hai “un canal en el río Ulla y términos de la aldea de Maíndo do Pazo, con dos pesquerías de coger salmones y reos; otra de coger anduriños y anguilas [...]”⁹.

- 5 Ou vasoura, boitirón, biturón... . Trátase dunha rede de forma cónica. Outras variantes permiten o emprego da rede cabaceira, e nalgúns casos (en Ribadulla de Arnois) conséntase o emprego dunha grade de madeira e un sinxelo sirgo, que eran instrumental dabondo para reter ós peixes (Reimóndez Portela, 1990): “entraba a auga do río dirixida por unha presa de pedra... de súpeto a presa facíase máis ancha e tiña unha grade de madeira por onde os peixes caían a un oco máis fondo non podendo seguer por ter un sirgo que só deixaba pasar a auga; en ocasións recollíanse cestas cheas de peixe. Nas fortes enchentas do río a auga asulagaba todo o muíño coas pesqueiras”.
- 6 As fontes fálanos da atracción que exercían os restos de fariña dos muíños verquidos no río para os peixes.
- 7 O atado nº 316 do Arquivo Histórico Diocesano, correspondente a un libro de bens e dereitos da Colexiata de Iria, no folio 279 vº fálanos do “Canal da Nova que tiene cinco boqueiras”.
- 8 Idem. Folio 278.
- 9 Arquivo Histórico Provincial de Pontevedra. Catastro do Marqués de la Ensenada. Real de Legos, L-192, Santa María de Couso, fol. 532 rº ata 536 vº.

A estrutura granítica do leito sería sempre a idónea para ergue-las¹⁰ de certa envergadura (coma serían as de Couso), xa que impide que a canle do río sufra variacións apreciables e serve de base para as pedras mestras.

Podemos teorizar sobre a redución a tres tipos básicos no Ulla: un tipo de pesqueira que coincidiría co que formalmente se conserva aínda (en ocasións reforzado con cemento) á altura de Carcacia e Herbón, que chegaría a atravesar o río de marxe a marxe. Este tamaño non podería darse curso abaixo, xa que, como veremos, a Padrón chegaban mercancías por vía fluvial e estaba convertido nun importante porto que proporcionaba bos ingresos ó arcebispo e ó monarca. Co obxecto de non interromper este tráfico, unicamente máis arriba de Pontecesures se darían estas dimensións.

Outro tipo consistiría en paramentos de pedra cun maior ou menor desenrolo en función das posibilidades técnicas pero pouco prolongados hacia o río, cunha ou varias boqueiras orientadas para encamiñar a pesca que sube. Sen chegar ás dimensións das primeiras, debían de ser as máis abondosas.

E un terceiro grupo que englobaría desde os pescos que entestaban con paredes de muíños, ou calquera outra construción ata os que simplemente aproveitaban penedos cunha disposición que facilitaba a pesca, beneficiándose dunha colocación estratéxica en relación ás variacións da corrente. Para comprender mellor a rentabilidade destes pescos, cómpre saber que moi a miúdo as lampreas e anguías buscan as beiras do río ou as faixas máis calmas para remontalo.

10 Portela Jardón, César. *As pesqueiras do río Miño*, páx. 15.

Resumindo, unha serie de exercicios de engano polos que se pretende convencer ás presas de que o mellor camiño para remontar o río son as rúas da pesqueira, caendo nas redes.

De todas formas, nun autocrítico apunte, queremos deixar constancia da dificultade do levantamento de planos e de realizar análises morfolóxicas pormenorizadas dunhas pesqueiras que a duras penas son recordadas polas xeracións máis vellas. Os longos recorridos, (algúns non exentos canto menos de dificultade) polas beiras do Ulla non nos depararon os resultados apetecidos, pese a ser moi reveladores. É tarefa que resta por facer en gran parte, e que urxe.

Aspectos históricos: as pesqueiras e a documentación

As primeiras que cremos documentadas con fidelidade para o caso ullán, permiten que nos remontemos no río dos vellos papeis ata os episcopados de Sisnando II (952-968) ou de Cresconio (1037-1066), pontífice que fortificou o curso do Ulla contra os normandos¹¹ coa reconstrucción das Torres do Oeste ou *Castellum Honestum* e o engadido de cadeas entre as dúas beiras do río. Nesas datas xa existían pesqueiras polo menos en Bandín (Barcala), e xa eran obxecto de tributos tendentes ao mantemento digno dos cóengos irienses: “[...] el Señor Sesnando Ponttifice de Yria, por el asolamento, y destruction de los Barvaros en Salnes [...], constituio, en donativo para los soldados, por el que nuestro predecesor, Cresconio, obispo de Yria, digno de veneracion agregó [...], a la misma Yglesia de Yria, la

11 Nesas datas Ulfo, conde danés, “conquistou e saqueou Galicia, e fixo un gran botín; por este motivo se lle chama Ulfo o Galego” (Texto da *Katynga Saga* citado por López Ferreiro en *Historia de la Santa A. M. Iglesia de Santiago*, tomo II, páx. 474). As incursións normandas viñan tendo como vía de penetración preferente o Ulla, que lles permitía achegarse en barca –drakar– ata moi preto das riquezas de Iria e Compostela.

dezima parte de ttoda quintta, de la Tierra de Yria ttanto de pan, como de Lino, y demas fructtos para que no falttase a estos referidos Canonigos de Yria, el Alimento y cubiertto [...], *dió tambien por escripto, ttoda la dezima de las Pesqueiras que ay, desde Puertto Vandin, astta el Lugar de Honestto [...]*.¹²

Documento que ten como paralelo de data similar outro do país veciño referido ó Douro, no que no 1059 e con motivo dun inventario de bens e igrexas de Guimaraes, se cita a “villa travazus integra cum suo porto et suas pescarias”¹³.

Esto fai que nos aventuremos a situar a aparición dos primeiros pescos en datas anteriores ó século X. De antes aínda viría o emprego de aparellos como a nasa de varas de salgueiro¹⁴ ou o aproveitamento da disposición natural de pedras situadas no río mediante escasas remodelacións. Tarefa esta que estaría en consonancia co aproveitamento de tódolos recursos posibles do entorno mediante a nova unidade de explotación económica mixta medieval: o casal, herdeiro dos esquemas das *villae* romanas (grandes extensións que usufrutuaba a oligarquía rural coa connivencia dos grandes señores laicos ou eclesiásticos), que representa a individualización do espacio ata as súas últimas consecuencias, xa que non haberá despois del ningunha entidade de menor rango na organización social do espacio. É un modelo de unidade de poboamento e explotación, empregado tamén como unidade de base nas novas ocupacións de terras que fan os mosteiros e potenciado para a detracción da renda en especie polos

12 Arquivo Histórico Diocesano de Santiago. Fondo Xeral. Atado 314. Trátase dunha copia do século XVIII ou XIX sacada dos privilexios da Colexiata de Iria. O orixinal estaba en latín, segundo o copista, e databa dos tempos de Xelmírez (1100-1140). Fol. 2º e 2º vº. Neste manuscrito (folios 3º e ss.) pódense obter máis suculentos datos sobre as pesqueiras e canais do Ulla nos séculos XII e XIII. A cursiva é nosa.

13 Documento 420 do *Portugaliae Monumenta Historica. Inquisitiones*. Lisboa, 1869.

14 Empregada no Douro ata fai pouco.

señores. O espacio agrario organizábase a través del e da figura contractual do foro, que provoca a incardinación da vasalaxe entre todos os estratos sociais, desde os máis altos ata as familias campesiñas.

Xa no século XIII, o prelado compostelán Xoán Arias (1238-1266) se fixera con diferentes partes do que se denomina *piscariis de Arenis*, preto de Herbón pero pertencente en parte a Veá, que sería unidade productiva dun complexo maior que acada, mediado o século XIII, un dos seus mellores momentos: Arias Eáns de Barco e a súa dona Marina Pérez venderon a Arias Martínez, no nome do arcebispo Don Xoán Arias unha terceira parte do quiñón do finado Paio Pérez de Pereiro “in piscariis de Arenis que sunt in flumine Ulie sub signo sancte Maria de Orboe” o 26 de xuño do 1253, por 85 soldos leoneses¹⁵. Na mesma data Cecilia Diéguez de Padrón e o seu marido Xiao Pérez venden por 75 soldos leoneses outro tercio de quiñón. O 30 dese mes Dominga Páez e Xoán Pérez “dicto Calvo”, venden a sexta parte dese mesmo quiñón por 36 soldos e medio.

Temos as pesqueiras inseridas no circuito comercial da época. Non debemos esquecer que polo século XII tivo lugar un cambio sustancial no modo de explotación: a aparición dos contratos de foro, que permitían ós grandes posuidores poñer en explotación os bens acumulados, conformando un sistema de percepción de rendas que caracterizará ó mundo rural galego durante séculos. Do val do Ulla podemos tirar topónimos abondo que atestiguan a presenza de granxas do cister e de mosteiros coma os de San Xoán da Cova ou San Sebastián de Pico Sacro que recorriron a aforar as posibilidades do entorno privilexiado que os cinguía.

15 Arquivo Catedralicio de Santiago. Tombo C. Folios 80 e 81.

Non é ilóxico supor que a construción e posesión das pesqueiras deberon estar ligadas a cabidos, mosteiros e/ou señores feudais, todos capaces de encauzar o esforzo colectivo e económico que supoñía erguelas e mantelas en estado próspero. Así temos o conflito documentado en 1571¹⁶ entre a Colexiata de Padrón e o convento de Herbón, no que ambas instancias pugnan polo reparto que a cada unha correspondería nos reparos das pesqueiras que explotan, e que no caso dos frades teñen do arcebispo compostelán. De todos xeitos, temos noticia do que debeu ser en tempos unha pesqueira comunal en Couso, e a propia documentación nos conta historias de señores eclesiásticos enfrentados ós seus conveciños con motivo da posesión de bens terrenais, entre os que se contaban os canais de pesca: “[...] Sabean todos que en presencia de min Juan Bochon nottario [...] estando en a Vila de Barco que he ena freguesia de Santa Maria de Herbon, Gómez Fernández Cóengo de Padrón [...] amostrou y por min nottario fiso leer [...] una Cartta dada por Gonzalvo Sanchez de

16 Arquivo Histórico Diocesano de Santiago. Fondo Xeral 1231. “Informaciones Varias. Libro 3” (1565-1598). Fol. 507: de 1571 “Ynformacion hecha por comission del Arçobpd don Xpoval Valodano de pedimento de los Canonigos de la Colegial de Padron sobre que piden que los flayres del monesterio de Herbon de siete partes las dos, y los Canonigos las cinco, les ayuden prorrata al rreparo del dicho Canal”. O arcebispo citado é Cristóbal Fernández de Valtodano (1570-1572). Quédannos as noticias e interrogatorio do pleito entre os cóengos de “Santa Mª de Yria del Padron en el pleito que tratan con el guardián y conbento [...] de Herbon sobre el canal de los rreos. [...] a la primera pregunta digan si conocen a las dichas partes y si tienen notiçia del dicho pleito [...]. Yten si saben que desde mucho tiempo y años a esta parte los dichos flaires de herbon han thenido y tienen y han cogido y cogen el pescado que a morido en el canal que hes la parte del ilustrissimo señor arzobispo de sant^o que son de çinco días, dos, y como tales colectores y propietarios en el nombre del ilustrissimo han siempre adreçado su parte del dicho canal y esto lo saben los testigos por que han bisto pagar a los dichos flaires la dicha parte del adreço dando hombres que ayudasen a llebantar el dicho canal y pagando a los officiales y jornaleros que alli trabaxaban, y esto siempre y cada año que hes menester digan. Yten si saben que en los mas canales que el ilustrissimo tiene en este rrio ansi de lampreas como de otro pescado los arrendadores que los tienen arrendados y los que los han tenido antes siempre de inmemorial tiempo a esta parte han contribuido y pagado y pagan la parte de los canales según cojen para adreçarse [...]”.

Bendaña¹⁷ Dian de Santiago y Vigario Geeral do Arzobispo [...], segundo por ela [...] para parttir [...] as ditas freguesias [...], y das freguesias de San Miguel de Barcala y de San Giau de Requeijo, Santa Mariña de Barcala [...], y a cada un de vos, a quen estta Cartta for mostrada Saude. Savede que Gómez Fernández Cóengo [...] beu antte min, y diçome que Vos que lle non quiriades estremar a ditta sua fregesia, das sobre dittas fregesias, pero que os saviades, et que el que há y lle pertenece, por la ditta Yglesia, herdamentos Casas, Casares y chanttados, *tamben en rio como en seco*, y que lle non quiriades dar o seu quiñon que lle perttecia [...] y *que levades as lampreas do Rio, que a el perttecen*, y que lle non queredes dar o seu quinon, e que esto, que o facedes maliziosamente, et *en peligro das bosas Almas* [...], por que bos digo y mando [...], y so pena descomunion [...] partades, y extremes todos los herdamientos, Casas, Casares, Chantados tanben en Rio como en seco [...]. [...] na Ciudad de Santiago, a once dias de Abril ano Domine mil trescientos noventa [...].”¹⁸

No mesmo atado¹⁹, da “hera de mill y quattro centtos y vintte anos, oitto dias do mes de Janeiro [...] en presencia de min, Juan Bochon nottario Jurado de Vila de Padron”, temos un interrogatorio sobre as rendas e os dereitos inherentes á Colexiata de Iria, no que se pregunta a Pedro Fernández de Herbón baixo xuramento, e “Iten diso polo ditto juramento que da Pisqueira da bea, que há ditta

17 A casa dos Bendaña acaparou os canais de Barcala e a zona de Vea durante moito tempo; tanto que no século XX aínda pertencía unha pesqueira de Couso aos condes de Ximonde. Pero non é un feito illado. Máis adiante veremos a vinculación da casa dos Silva con outra canle de pesca río arriba, en Arnois. Sobre os Bendaña pódense consultar os artigos de H. Picallo Fuentes en *A Estrada, miscelánea histórica e cultural*, nº 5, páxina 199 e seguintes (“Maíndo: Espacio xeográfico, humano e histórico na ascendencia do condado de Ximonde”) e nº 6, páxina 163 e seguintes (“Maíndo: Espacio xeográfico, humano e histórico na ascendencia do condado de Ximonde II”).

18 Arquivo Histórico Diocesano de Santiago. Fondo Xeral. Atado 314. Fol. 113 ata 115. A cursiva é nosa.

19 Fol. 110 vº.

Yglesia, as duas quintas, de una quintta y media. Itten diso que do Midel que ha ditta Yglesia, que ha meattade, y da Croquexiña, a quartta, y da francisca, a mettade, y que havia meade da de Vea, que chaman Batticolla, y a quarta da bea, y que havia a ditta Yglesia, as duas partes, de una quintta do Canal”. Son datos de finais do século XIV que nos falan de que o dereito á propiedade das pesqueiras xa está moi parcelado e fragmentado. Varias corporacións e órganos eclesiásticos son os principais beneficiarios no Medievo e ben entrada a denominada Idade Moderna das pesqueiras do Ulla, segundo se infire da documentación producida por eles, repartindo ás veces os beneficios entre os seus compoñentes: desde os cóngos e a colexiata de Iria ata os conventos de Herbón, de San Martiño Pinario ou de San Paio de Antealtares, pasando polo Colexio de Sancti Spiritus²⁰ e o propio arcebispo. Todos tiñan participación nos beneficios das pesqueiras. Así temos, desde o comenzo, ós canais de pesca vinculados, en maior ou menor medida, ós estamentos privilexiados, coma calquera outro medio de produción. É unha situación similar á que se xenera noutras zonas da nosa xeografía: a abadesa de San Salvador de Ferreira de Pantón, por poñer un exemplo non sempre masculino, afora no 1349 un quiñon da “Pena da Ynfante” pola metade das capturas que se colleran na pesqueira dese nome.

Ademais, a comenzos do XV o pobo de Padrón está convertido nun importante porto fluvial e enclave estratéxico ó que chegan mercaderías desde a costa: ferro, sal, polbos, congrios, melgas, raias... Na mesma

20 Sobre este colexio-capela instalado na catedral fálanos Jerónimo del Hoyo nas súas *Memorias*, ó folio 127: “Capilla y Collegio de Sant Spiritus. En veintiocho de agosto de [1]603 visité esta capilla. Es adboación de Sant Spiritus. Está inclusa en la Iglesia Mayor, entre la capilla de la Concepción de Nuestra Señora y el tránsito por do se pasa a la Corteçela. Llámase bulgarmente el colegio de Sant Spiritus. Hay en ella doce capellanes que llaman racioneros. Provélos el arçobispo, mi señor, o el Pontífice conforme al mes que bacan. [...] Valdrá a cada racionero su ración cien ducados. Algunos tienen tenençias del dicho colegio y les balen más”.

vila elaborábase saín a partir das sardiñas ou das magas que alí chegaban, a decires do chamado Tombo Vermello de Don Lope de Mendoza²¹. Nel fálase²² da “portagee minuda de Padrón. Se algúo onbre de outra parte venier a Padron mercar pescado, a de pagar al arçobispo, de cada carga de pixotas [merluzas] e de pulvos e de congros, ocho cornados de cada carga. E de carga de las rayas e de melgas e de caçôs, de cada carga seys dineros; e de cada millero de sardinas, un dinero [...]. En esto ha el portadgo del pescado quel arçobispo ha de aver en la villa de Padron, que venga desde do Este a ençima; del cento de pescado que chaman do Vallo, VIII peçes, e dos budiones que venieren en un barquo, quer que sean muchos o poquos pagen al mayordomo siete budiones, e del barquo de las sybias, e dos barquos de los polvos frescos, un polvo de cada barquo; e del barquo de las pixotas fresquas, a voluntad del mayordomo; e del barquo de los congros, quer sean muchos, quer pocos, ha de aver el mayordomo un congro. E se fuere de otro pescado grande, que sean yuos o toninas o pragos, o otros peçes grandes, anse de avenir con el mayordomo sobre ello. E del barquo de las sardinas, pocas o muchas en el barquo, ha de aver el vuestro mayordomo un ciento de sardinas e mas de cada millero dos purtugêes [...].

Otrosy, ha de aver el arçobispo los primeros dos salmones que murieren des lo Ribero de Areas ata el castillo do Este sy non paga el Conçejo una quantia de maravedis al arçobispo por ello. E demas ha de dar o Conçejo al arçobispo cen libras de blancas e al cabildo XXII libras e medea. E estos dineros son por la renda que llaman de Santiago.

21 Signatura nº 43 do Arquivo Histórico Diocesano de Santiago, encadernado en coiro vermello sobre táboa co título “Libro memorial y relación, en el qual se hallará escrito extensamente, y cada cosa en particular toda la hazienda, renta y bienes, preheminiencias y derechos ecclesiasticos y temporales que la Dignidad Arçobispal de Santiago tuvo antiguamente [...], en el año 1435.” Este códice está composto de tres partes, algunha de finais do XIV, aínda que o propio Tombo Vermello é a parte máis moderna. Todo el é un compendio dos dereitos e exaccións arcebispaís.

22 Folios 8 ata 12. A cursiva é nosa.

Otrosy, de todos los canaes que estan en la villa ata ençima del Lapido, de todo quanto y ovier de cinco quinoes uno, e de mas en cada canal una noche, qual el arçobispo escoger cada año. E desto ha el cabildo la meytad, salvo que el arçobispo ha de aver do canal de Ervon, que he vuestra herdad las duas quintas de todo para siempre. E ha de aver mas do canal de Areas de tres redes que y son duas quintas de cada una, salvo de los canales de los Cavalleros [...].

E estos son los serviciales del arçobispo que moran en las llaves de Padron e otros que andan en las llaves”.

Dereitos que o arcebispo tiña nas pesqueiras derivados do seu señorío xurisdiccional, xunto con outros moitos, que ás veces compartía co rei: “todos los otros serviçiales que moran en las llaves de Padron pagan el quinto de lo que labran, e seys gallinas de cada casa [...]. E pagan al vuestro mayordomo avenencia de terra e al arçobispo sy la fasen, que son XVIII libras, e gayosa, que son soldo, e o moniço que son LX soldos e lutuosa, la mellor cosa viva que fallar en la casa, que sea bestia o boy o puerco, qual el mayordomo quisier. E desto lieva el cabildo de Santiago la meytad e el mayordomo la meytad [...]. E demas estos moradores an de venir por carreteyro al mayordomo una vez en la semana a fazerle derecho [...]”.

“Otrosy de todas las cosas que cargan o descargan en Padron lieva el arçobispo el diesmo dello. E esta diesma es la meytad del rey e la meytad del arçobispo [...]”.

A navegabilidade do Ulla ata Padrón faría imposible o levantamento de pesqueiras que dificultasen o tránsito de mercadorías. Na década dos setenta do século XIX, Alfredo Vicenti²³ escribe ó respecto: “El Ulla, a causa de los numerosos diques (presas) que lo cor-

23 Vicenti, Alfredo. *A orillas del Ulla (Perfiles gallegos)*. Obra publicada por entregas entre 1875 e 1879.

tan de parte a parte y de la irregularidad de su lecho, solamente es navegable a su desembocadura y desde Ribadulla a Arnois”.

Aspectos xurídicos: as pesqueiras relacionadas co sistema foral e as fortalezas

Xa apuntamos como dentro do marco do casal se podían incluír as pesqueiras. Temos un exemplo sacado dunhas pesquisas e apeos en diversas zonas de Veá, con data inicial o 27 de xaneiro de 1522, feitos por Bula Apostólica: “Yten el dho Alonso de Sinde, vezino de San Pedro de Carcacia, aviendo jurado em forma y preguntado al tenor de la dha bula apostolica dixo que'l sabe bien el casal que se dize da casa do frade que's del monasterio de san martin porque su padre syempre lo tubo y poseyo en nonbre de dho monasterio y que'l dicho casal tiene dos casas de morada pajaças y que tiene dos cortes para meter ganado e una heira e otros pardineiros viejos derrocados y cortina y salidas y que tiene dho casal todas las heredades, bouças, montes que son y estan desde el puerto de Coustenla por el Rego arriba asta la fomte do Chedon y de alli derecho arriba fasta dar em una piedra que tiene una cruz y de alli a derecho de la fuente [...] y que todas estas heredades y bouças y Reçios, a montes y a fomtes, demtro d'estos limites y demarcaciones todas eram del dho casal da Casa do Frade, perteneciente al dho monasterio. Dixo mas que en Samto Andres de Beya que'l dho casal llebaba çiertas heredades pero que non save quantas son, y que paga por ellas Juan Ares, el biejo, el padre de este dicho Alonso de Senin [ou Sinde] una hanega de pan, medio millo y medio çenteno, por la medida de Samtiago, e dixo que hoyera ademas a su padre [...] que el dho monasterio de San Martin llebaba otras heredades, pero que non save quantas heran, salvo que

paga al padre d'este sobredicho dos celemines de pan por la medida de Santiago, y *que dicho casal tiene un terçio de una pesquera en el Rio de Lapido, que se dize Achaqueira, y que paguava su padre y este sobredicho por el dicho lugar y heredades sobredichas sasenta marabidis e seis lampreas, e que tenian fuero fecho a su padre, e que lo mostrara, e que mas non save*"²⁴.

Mais, a actividade destas construcións non se limita á zona de Veá. Como xa dixemos esténdese polo menos ata os lindes do concello estradense. No século XV xa hai constancia documental dunha canle de pesca no Ulla á altura de Berres²⁵ e do seu arrendo por parte do mosteiro de San Paio de Antealtares a Fernán de Estande.

“En 1º de diciembre de 1576 el apoderado del señor Prior del Real Priorato de Sar hizo foro a Juan de Rendo y a Dominga Peiteado su mujer, vecinos de Santa María Magdalena del Puente de la Ulla, de el Souto de San Juan da Coba, que principia desde la calzada de San Juan [...] con sus árboles, nogales, ameneiros, castaños y otros, por renta de 2 dozenas de Anguilas Curadas cada año [...]”²⁶.

Muíño e pesqueira de Silva.

24 Archivo Histórico Universitario de Santiago. Sección Clero. Atado 1155. Folio 55 rº. A cursiva é nosa.

25 Archivo Histórico Diocesano de Santiago. Fondo San Martiño Pinarío 12 (1421-1494) “Libro IV de Notas de Gómez Méndez, Escribano, que contiene escripturas de Foros, presentaciones de Beneficios, convenios, y compras pertenecientes a este Real Monasterio de San Martín de la Ciudad de Santiago [...]”. Folios 83 e 84.

26 Archivo Histórico Diocesano de Santiago. Fondo Priorato de Sar. Atado nº 27.

¿Fálanos esta renda en anguías da existencia de canles de pesca en San Miguel de Castro ou preto da Ponte Ulla? Cremos que si. Desde o século X vén a producirse na zona unha explotación de marcado carácter eclesiástico, de mans de mosteiros e eremitas que se instalan en cenobios próximos. Desde o XII o sistema feudal emprega para a explotación, como xa apuntamos, preferentemente o sistema de aforamento²⁷, que se basea na entrega de bens por tempo prolongado a cambio dunha parte considerable da produción. Vimos de ver como os señores eclesiásticos posuían a maioría dos dereitos das canles e pesqueiras, derivados moitas veces de compras. Ademais, a Igrexa beneficiouse dos medos ó Purgatorio, recibindo múltiples doazóns de particulares arrependidos das súas culpas e pecados: o 20 de novembro de 1503, ante Xoán Álvarez como Notario Apostólico, Xoán Leal “notario vezino de esta Ciudad por su testamento q[ue] otorgo [...] dejó â los Señores Racioneros de el Colegio Sancti Spiritus toda la parte y quiñòn que hacia en dichas pesqueras, y lampreeiras con otros mas Vienes con Cargo de las missas [...]”.

O notario decide deixar os seus bens en mans do colexio a cambio de certas misas anuais en sufraxio pola súa ánima.

Anos despois, o 18 de abril de 1632, sabemos de certo que posuía dito Colexio de Sancti Spiritus parte do “Canal de la lampreeira q[ue] llaman da Laje, sito en la fr^a de San Miguel de Barcala en el Rio de la Ulla que llaman Lapidio, sin saber la parte q[ue] en el tocaba a dicho Colegio, a quien pagaban de renta anual seis lampreas

27 Sistema que se mantivo an activo no noso país nada menos que ata 1932. Os datos máis modernos que atopamos referidos a pago de rendas forais con produtos do río, son do ano 1835. Concretamente dos veciños do iglesario de San Pedro de Carcacia: Libro de Fábrica e Culto (1777-1859). Ó comenzo, sen foliar: “Razon de los pagadores de la renta foral de Yglesario en 1835. Rosa Troans de Lamas Dos fe[r]rad]os. Los vecinos del mismo lugar dos lampreas” (volumen depositado no Arquivo Histórico Diocesano de Santiago).

Curadas” entre 3 veciños: Juan de Outeiro el Viejo, Juan de Outeiro el Mozo e Domingo Gómez de Outeiro.

Ese mesmo día “[...] se hizo apeo, y declararon Juan de Outeiro el Viejo, Juan de Outeiro el mozo, Domingo, y Gomez de Outeiro poseher la parte que el dicho Colegio hacia en el Canal de la Lampreeira que llaman da Laje sito en la fra^a de San Miguel de Barcala en el Rio de la Ulla que llaman do Lapidio, sin saber la parte que en el tocaba a dicho Colegio a quien pagaban de renta anual seis lampreas Curadas [...]”²⁸.

Temos un nítido exemplo de como unha lampreeira pode pasar de mans da oligarquía compostelán ó cabido de racioeiros dunha potente institución vinculada á Catedral, e dalí a pouco máis dun século estar fragmentada en porcións. Á súa vez cada unha destas partes está aforada a particulares para a súa explotación, a cambio dunha renda en especie. Podemos especular incluso coa posibilidade de que cada unha das rúas da lampreeira fose obxeto de repartos ou turnos en concepto de propiedade de herdeiros, dun xeito similar ó que acontecía ata hai pouco cos muiños.

Durante o XVII seguimos a ter abondosos exemplos de foros feitos por organismos eclesiásticos ou por persoas vinculadas a eles que orbitan sobre a riqueza dos canais: o 4 de agosto de 1604 o cóengo Miguel Vasco Gonzalez, Maxistral, arrendou a “Juan de Outeiro, de Barcala, la metad enteramente de todas las pesqueras que se dicen da Nova [...]”. No 7 de outubro de 1618 outro cóengo apelidado Míguez arrendou “a Juan de Morono de Erbon dos quartas y media de la pesquera da Nova en esta parte de Barcala y Morono, por renta de 40

28 Arquivo Histórico Diocesano de Santiago. Fondo Xeral. Atado 348. Colexio de Sancti Spiritus. Mazo 1º. Documentación sobre bens e rendas. “Canales, y Lampreeiras llamados de Furadormigo, Xamis, Travesela, y Laxe de una, y otra parte del Río de la Ulla, y sitios en la fr^a de Barcala, y Carcasia”. (1509-1851).

r[eale]s de v[ell]on”. Do 4 de setembro de 1614 hai “Un foro q[u]e 277 hizo el Cav[il]do de Yría a Juan Domínguez y Juana Quístillan [sic] su mug[er] del lugar y Casal de Cima de vila sito en la fr^a de Barcala con mas la quinta parte de la pesquera Nueva en el Rio Ulla [...]”.

Ou “Un arriendo q[u]e en 7 de Nov[iemb]re de 1688, hizo el Canon^o Alberto Miguez a Juan de Morono vz^o de Erbon, de dos quintas y media de la Pesquera a Nova sita de la parte de Barcala, por renta de 40 r[eale]s en din^o y 4 lampreas secas [...]”.

Incluso podemos rastrexar exemplos de subforos:

O 28 de outubro de 1638, Pedro Domene arrendou a Antonio García “la mitad enteramente de la pesquera nueva sita en el Rio de la Ulla de la parte de Morono, que tie[ne] cinco pesqueras de matar lampreas, según tocara al Canonigo Gabriel Domene su hijo por foro que le hizo el Cavildo de Yria de que es la propiedad”.

Ou unha escritura de venta que en 22 de Abril de 1611 se fixo “a favor de Leonarte Plan de cierta parte y quinon que tenia en los Canales y Pesqueras das Veas de Areas por foro del Cavildo de Yria”.

O manierismo económico chega a cotas coma a do cabido de Iria, que arrendou a Antonio García e a Gonzalo Bacariza o 26 de decembro de 1615 “todos los diezmos de Lanpreas pertenecientes a dicho Cavildo en las pesqueras del Rio Ulla en 25 ducados”²⁹.

Outra modalidade curiosa de usar os dereitos ás pesqueiras derivouse da súa amortización para formar patrimonios; e aconteceu ata entrado o XIX: referímonos, procurando ser breves, á esixencia de que eran obxeto os que querían seguir a carreira eclesiástica, que debían vincular certos bens co fin de que lles proporcionasen a congrúa suficiente para vivir sen traballar, consagrados ó estudo. Un

29 Arquivo Histórico Diocesano de Santiago. Fondo Xeral. Atado 316. “Libro de bens e dereitos da Colexiata de Iria”. Dos séculos XV ó XVIII. Folios 276 ata 279.

exemplo de 1816 témolo en Ramón María de Lagos e Albela “estudiante gramatico en la clase de Maiores”, de Arnois, que quere ordearse de prima tonsura e grados. O Patrimonio danllo o seu pai e o seu tío, xa presbítero e consta dun cuarto de casa e leiras: “heredad y leira que nombra la de medio de Chenlo [...] por el agro de Bugalleiras [...] hasta la fuente llamada de la Zanca, toda regadía, labradia, viñedo en parra, erbal y mimbres, con un Molino Arinero en ella [...]. Y el Molino nuevo que ultimamente acabaron de construir en el Rio-Ulla y sitio llamado Agro de Reboredo [...], que se halla fuera de Madre en tierra seguro de Abenidas y pegado a otros quatro que tienen y fabricaron los citados otorgantes en dicho sitio todos Arineros negreros excepto uno que es Albero; cuio Molino nuevo con la quarta parte del derecho de la Pesquera que allí tienen y tambien le donan ”³⁰.

Este tipo de vínculos para preservar o patrimonio familiar indiviso dábanse tamén entre os laicos: un caso relativo á temática que nos ocupa témolo na escritura do vínculo que fixo Rodrigo Suárez de Castro “Alferez de la capitania de este Reino y su muger María Suárez de Reino, vezinos de la dicha ciudad [de Santiago]” o 26 de marzo de 1556 a favor de seu fillo, ó que deixan “Las feligresias de Santo Andres [de Sobrevea, San] Miguel de Barcala, Santa María de Fra[des] [...] con sus jurisdicciones [...] e las cosas á ellas anexo y perteneci[entes] [...]. Ytem la casa e paso de Maindo y Couso, con el pan de renta, vino , fruta e otras cosas que en el se paga [...]. Ytem el casal de Bumio. Ytem el casal de Fontenlo, con el molino e con los canales que ay que se dizen das Bargi y da Braña, que todos esos casares están en Santa María de Couso. [...] Ytem en San Andres de Bea el

30 Archivo Histórico Diocesano de Santiago. Fondo Xeral. Sagradas Ordes e Patrimonios nº 84.

casal de Agrazamibustelo. Ytem en dicha feligresia el casal de Liñar de Piñeira, que trae Bartolome de Castro, y *el casal de Bilariño, con mas la parte que tiene en las pesqueras de Lapido [...]*³¹. Temos de novo as pesqueiras relacionadas cos casais, e estos cunha entidade xerarquicamente superior: o pazo, que é o lugar onde se centraliza o pago da renda e que debía exercer certo poder coercitivo nos caseiros.

Tamén en Arnois temos a pesqueira que debeu ser da casa de Silva de Ribadulla. Tanto esta peza, coma as xestionadas polos donos da casa de Maíndo, nos dan pé para unha vinculación un tanto arriscada: A casa de Silva data polo menos do século XVI, e tivo en tempos unha torre. Foron os señores desta casa os que puxeron en marcha moito máis tarde unha fábrica de papel no río Bó ou da Barreira³². O muíño e a pesqueira anexa no Ulla pertencíanlles tamén. É de novo Alfredo Vicenti, refuxiado daquela en Castrotión, quen nos da a descrición máis recente do que hoxe son unicamente ruínas: “Este dique, bastante espacioso para que dos hombres puedan recorrerlo de frente y punto menos que a pie enjuto, está destinado a encauzar todo el caudal del río hacia la pesquera de un hidalgo, y es como un puente, a decir verdad, sobrado peligroso, que pone en comunicación entrambas orillas”.

En Couso, outros fidalgos, os señores de Maíndo custodiaban as pesqueiras como parte dos dereitos adquiridos de vello naquelas terras:

Así temos constancia da “Donacion, y compusición que hizieron Juan Nuñez de Ysorna escudero, y su muger María Fernández, de la casa de la Insula a la Yglesia de Sanctiago, con que no se pueda bender, ni traspasar, en otra persona. Año de 1414 [...]³³.

31 Arquivo do Pazo de Maíndo. Libro de Rexistro dos morgados de D. Antón Cisneros. Folios 1vº ata 3 rº (Citado por H. Picallo en Miscelánea nº 6. Páx. 218 e ss.). A cursiva é nosa.

32 A Real Fábrica de la Barrera.

33 Arquivo Histórico Diocesano de Santiago. Fondo Xeral. Atado 503. Folio 37 vº.

Tres anos despois o arcebispo Rodrigo de Moscoso dou en feudo a “doña Maria hija de Gonçalo de Bendaña [...] la Mitad de Sancto Andres de Bea y de todas las feligresias de Sant Jurjo de Bea e de Sancta Maria de Frades, y de Sant Miguel de Barcala. E dos barraas de Sinde et de Coira”³⁴.

¿Poderíamos establecer unha relación entre as casas fortes, mosteiros e torres cercanas ó Ulla e as pesqueiras, como xeneradoras estas dunhas pingües rendas que xestionarían aquelas? Non hai dúbida do carácter defensivo das fortalezas contra eventuais veciños molestos: temos os casos do conde de Altamira e do arcebispo de Santiago e a tensión entre ambos moderada polas torres de Cira e do Pico Sacro. Esta última fortaleza fora construída coa pedra da antiga torre de Ximonde, onde a ponte Sarandón³⁵. Mais tamén temos as fortalezas da Ínsua de Veá³⁶ e Maíndo, e outras das que non quedan senón escasas referencias que apenas nos permiten situalas coa debida exactitude e que controlarían a detración das rendas do sistema feudal e o tráfico de mercadorías —entre elas o peixe— no entorno do Ulla, xunto con algúns centros monásticos en determinados períodos. Os señoríos (laicos e eclesiásticos) exercían a súa prepotencia por medio destes elementos coercitivos, nos que se centralizaba o pago das rentas da terra, primicias, dezmos, rentas xurisdiccionais e exaccións en xeral, e que foron obxecto da ira dos oprimidos nas sucesivas irmandades. Recordemos que a reprodución do sistema

34 Arquivo Histórico Diocesano de Santiago. Fondo Xeral. Atado 45.

35 Que une A Estrada con Vedra.

36 Datos sobre esta casa forte e os desmáns que desde ela se cometían contra a poboación témolos no Preito Tabera-Fonseca, editadas as súas máis de 200 testemuñas por A. Rodríguez González baixo o nome de *“Las fortalezas de la mitra compostelana y los « irmandiños»”*, Santiago, 1984. A fortaleza da Insua de Veá tardou tres semanas en renderse ós irmandiños.

feudal esixe unha mestura de consenso e coerción para obter o excedente por medio de tributos en especie e que o propio dereito medieval posibilita a plicación da lei do máis forte: o peixe que os soldados da Rocha Forte tomaban no camiño de Padrón a Santiago era, dacordo coas fontes señoriais³⁷, un dereito de portádego, mentras que non deixaba de supor un roubo que fai que na revolta de 1467 se derrube a fortaleza e se mate a un dos seus defensores. Os roubos eran parte das rendas feudais³⁸, baseadas en calquera tipo de ben, e o peixe era vendible e polo tanto transformable en moeda. E debían ser as casas fortes ulláns pezas cobizadas, xa que temos datos abondo de que se poñían sempre en mans de familiares ou achegados de plena confianza: no 1414 Xoán Núñez de Isorna, escudeiro, e súa dona dan “la casa de la Insula a la Yglesia de Sanctiago, con que no se pueda bender, ni traspasar, en otra persona”; o arcebispo Juan de Tavera fixo título da mesma con posterioridade a Xoán de Ulloa Sarmiento, seu sobriño, xunto coas de Lantaño e Rianxo; e o polémico arcebispo Rodrigo de Luna declara no 1458 “que haviendo el ydo en servicio del Rey a la guerra del Reyno de Granada contra los moros, se le han alçado muchos cavalleros bassallos, y feudatarios de su Yglesia, y suyos, y combocado, y atraido a otros muchos, y le tenian tomada, y ocupada la Ciudad de Sanctiago, y otras mas villas, y lugares de su Arcobispado. Y que para cobrar, y remediar esto le era necesario llamar, y ayudarse de personas poderosas, y amigos: y para ello haria algunos feudos, y encomiendas, o enagenaciones de algunas fortalezas, o bienes de su Dignidad, que no se excussarian de se hazer para remediar lo suso dho. Por tanto que declarava no lo hazer de su voluntad, sino

37 A. López Ferreiro, *Fueros municipales de Santiago y su tierra*, páx. 548.

38 Os señores e os seus servidores nas fortalezas e noutros cargos delinquían a cara descuberta, e abonda ler calquera declaración do preito Tabera-Fonseca, fonte eminentemente popular, para convercerse.

para el dicho remedio, y protestava que si lo hazia no parase perjuizio a el, ni a los futuros Prelados”. Moeda de cambio para as altas xerarquías do medioevo, como vemos, xa que as fortalezas se transpasaban con todos os vasallos, moradores, casais e dereitos, entre os que as pesqueiras non serían pouco anheladas, xa que delas se podían detraer uns pingües beneficios doadamente monetizables.

Aspectos etnográficos: o medio fluvial ullán e o seu entorno

Cómpre falar tamén do entorno no que se ubican as pesqueiras e do xeito en que se artellan as especies vexetais que lle dan forma: o río presenta diferentes fases segundo falemos da cabeceira, tramos medios ou tramo final. Ímonos centrar nestes dous últimos, que caracterizan o paso do Ulla polo noso concello coa presenza dun bastante ben conservado bosque higrófilo ou de galería (tamén denominado bosque húmido ou soto ribereño), chamado así polo seu aspecto estreito e alongado. As especies arbóreas e arbustivas organízanse máis preto ou máis lonxe da auga segundo as súas necesidades: salgueiros (xénero *Sáliz* nas súas múltiples variedades *atrocinerea*, *alba*, *salvifolia*, *vimialis*), amieiros (*Alnus glutinosa*), bidueiros (*Betula alba*), freixos (*Fraxinus angustifolia* e *excelsior*), chopos (*Populus nigra* e *alba*), lamagueiros (*Ulmus minor*) surtían e surten ás industrias madeiras que tamén empregaron a forza hidráulica para os tornos en certos momentos da súa historia. No estrato arbustivo o loureiro (*Laurus nobilis*) medra entre sanguíños (*Frangula alnus*) e saúcos (*Sambucus nigra*) e del fornecíanse para elaborar a armazón dos boteiróns, ou de avelaíra (*Corylus avellana*). Fieitos (xéneros *Osmunda*, *Polystichum* e *Athyrium*), rosáceas, lirios... Deixando apar-

te a varia vexetación do cauce (*Utricularias, Lemnas, Potamogeton, Ranunculus, Calthas, Juncus...*).

As noitadas de pesca deberon transcorrer neste microcosmos e constituír un feito etnográfico que nos gustaría ter contemplado. O número ideal de persoas para a colocación das nasas nas boqueiras, era de dúas. Por similitude co que acontece noutras zonas, aventuráremonos a dicir que a maior actividade tería lugar de decembro ata maio, e sempre de noite, a cargo de varóns. O horario nocturno favorecería a complementariedade deste traballo cos outros propios do campo, dos que non distraería mans. A elaboración das redes con liño suporía unha participación indirecta do sector feminino da poboación, que tamén colaboraría no afumado e no secado das pezas. O comercio dos ciclóstomos, de tipo local ou incluso rexional, involucraría a outras persoas e sería dunha gran importancia: lembremos que os ríos, como os coñecemos hoxe, non son máis que caricaturas do que foron en tempos pasados. A imaxe de calquera dos ríos atlánticos se nos remontamos dous mil anos, semellaríase moito á dun cauce da Alaska salvaxe, cunha abundante poboación de osos e outros predadores que acodirían coa mesma puntualidade cós salmóns e os reos, ano tras ano. A produtividade das pesqueiras fai cincocentos ou máis anos é dificilmente avaliabile³⁹, pero se facemos

39 Pero non pode menos que sorprendernos a primeira reivindicación laboral coñecida dos mineiros de Asturias, que foi a de non comer salmón máis que tres ou catro días á semana, como moito. Dabondo para facernos unha idea da súa abundancia. Co paso dos séculos, a tecnoloxía e a codicia humanas fixéronos moito máis escasos, e moito máis pequenas: desde 1980 os salmóns pescados na Península alcanzan unhas tallas e peso máximos de 90 centímetros e 6 kilos, aínda que non moito atrás rexistrábanse tallas de 115 centímetros e 20 kilos. No Bidasoa pescábase un milleiro de salmóns por ano a comezos do XX, mentras que na década dos oitenta as capturas oscilaron entre 10 e 80 exemplares. En Asturias houbo un mínimo histórico en 1997, con 580 oficialmente pescados, cando desde 1980 víñanse capturando entre 1000 e 3000 en toda a comunidade. Moralexa: a natureza non pode aumentar a súa produción como faría unha industria, para adaptarse a un incremento da demanda.

caso dos relatos das noites de faena que fan moitos dos derradeiros que as empregaron no século XX, estaríamos a falar de varios centos de lampreas por rede e xornada. Ademais, as que non se consumían no mercado local, terían que ser mantidas vivas para aproveitar o seu sangue, co conseguinte emprego de man de obra na confección de cestos, bocois, caixas... . Pola *Compostelana*⁴⁰ coñecemos o “Decreto que los Canónigos de Santiago Apóstol, los Jueces y los ciudadanos de Compostela, con licencia [...] del Rey D. Alfonso y del Arzobispo D. Diego” fixeron “para abolir todos los malos fueros y restablecer los buenos”. Nese documento, que regulamentaba a vida compostelana xa no século XII, figuran interesantes referencias ó consumo dos froitos do río: “Nin dentro, nin fóra da cidade se consintan os revendedores, nin as que tratan nas feiras; e non se compre pescado, nin carne, nin marisco, nin polbos, nin langostas, nin lampreas [...] para gañar volvendo a vender”. E tamén ós seus precios: “Acerca dos peixes, establecemos, que por un denario se vendan cinco besugos [...], que a anguía grande se venda por un denario, [...] as lampreas a tres denarios”. Polas ordeanzas sobre a venta de peixe na Coaresma⁴¹, de 1241, facémonos idea da relevancia que acadaban nas mesas de Compostela e da maneira na que chegaban á cidade: “Durante a coaresma o peixe, ben sexa curado, ben fresco, debe venderse á porta e non dentro das casas, e o mesmo as lampreas e salmóns. Os homes e as bestas que traian o pescado para vender, e o mesmo as lampreas e salmóns, non poden entrar na cidade ata que empece a tocar a Prima. E deben vir dereitamente, entrando pola Porta Faxeira e seguindo pola Rúa do Villar ata chegar ó macelo. [...] As Dignidades, os cóngos e os cidadáns deben poñer cada un a un home coñecido

40 Libro III, capítulo XXIII.

41 Arquivo Catedralicio de Santiago. Libro I de Constitución capitulares, fol 11.

para mercar o peixe. Os Xustizas deben repartilo tanto a cóengos como a cidadáns, segundo a condición e nobleza das persoas. [...] Ningún reciba lampreas, salmóns nin outros peixes para vender na súa casa. O que o fixera, salga da cidade por un ano. [...] Ningún compre peixe, nin lampreas, nin salmóns para revender [...]. Do salmón non se fagan senón dezaseis rodas [...]”.

Tamén de antigo vén a preocupación pola conservación dos recursos piscícolas e polo seu uso: no código outorgado á Terra de Santiago por Alfonso X no 1252, mándase “que nengun ome non eche yervas nin cal nin outras cosas nengunas en las aguas con que muera el pescado. Et mando que en la terra o son los salmones, que non tomen los pequenos, que an por nombre gorgones. Et qualesquiere que nenguna cosa destas ficiere [sic], que peche en coto C mrs, et pierda el pescado; et si non oviere de que pechare el coto, que yaga en mi prisión quanto yo tovier por bien”. Atitude encomiable para a época, que nos revela como estes recursos eran obxecto dun aprecio tal, que as malas artes e o furtivismo estaban á orde do día: nihil novum sub sole.

Chegados a este punto, é o momento de adicar unha liñas ós verdadeiros protagonistas desta historia: o salmón (*Salmo salar*) era o auténtico rei: recordemos a primicia en salmóns que pertencía ao arcebispo como señor territorial e o pilar de coller salmóns que tiña preto de Pontecesures⁴², que era obxeto ademais un tratamento fiscal diferenciado. Logo de séculos de racionalizada explotación, o ocaso da especie poida que non sexa unicamente culpa da sobreexplotación dos bancos mariños (que segue a producirse coas artes de arrastre empregadas para sardiña e o arenque): nos cursos fluviais

42 Tombo Vermello. Op. cit. Fol. 12 vº: “Iten, ha el arçobispo un pilar de salmones a la Puente de Çisures, çerca de Padron; esta a medias un serviçial del arçobispo segund me dixieron e non entra en el mayordomadgo [...]”.

coma o que nos ocupa, as actividades de extracción de áridos e de mineiría en xeral, a proliferación de presas e embalses⁴³ que dificultan o remonte dos desovantes e esmagan ós alevíns na baixada⁴⁴, os verquidos de caste diversa provintes de industrias e augas redisuais, as variacións de caudal caprichosas, as choivas ácidas... e toda unha longa lista de afrentas remataron co colofón da conversión de valores que levou ó mellor trofeo de pesca fluvial, a converterse nun polo de piscifactoría embutido de colorantes rosa mediante a cría industrial en cautividade (actividade que se beneficia da merma das poboacións salvaxes). Resultado: quedan uns tres millóns de salmóns para todo o Atlántico ameazados de extinción nun 60% da súa área de distribución. Poida que aínda non sexa demasiado tarde para axudar á recuperación da especie, se facemos algo máis que festexala gastronOMICAMENTE unha vez ó ano, como facemos cos santos mártires do cristianismo nas parroquias próximas.

As lampreas (*Petromyzon marinus*) serían as segundas protagonistas, incluídas na categoría de “en peligro de extinción” trala derradeira modificación do Catálogo Nacional de Especies Amenazadas⁴⁵, unicamente manteñen efectivos importantes en Galicia, comunidade na que, paradoxicamente, non lles afeta esta nova catalogación legal. Anguías, troitas (*Salmo trutta t.*), reos (*Salmo trutta fario*), sábalos (*Alosa a.*), zamborcas ou sabogas (*Alosa fallax*) e incluso escalos ou bogas (*Chondostroma polylepis*), espiñentos (*Gasterosteus aculeatus*) e vermellas (*Rutilus arcasii*) padecerían as mesmas eibas aínda estando máis alonxadas do consumo humán.

43 Un obstáculo de só 50 centímetros de altura afecta xa de xeito significativo á migración dos salmóns, mentras que desniveis menores xa se fan prohibitivos para as anguías.

44 O salmón atlántico, a diferenza da especie do Pacífico, pode sobrevivir ó remonte e a reprodución subseguinte.

45 B. O. E. do 5 de novembro de 2002.

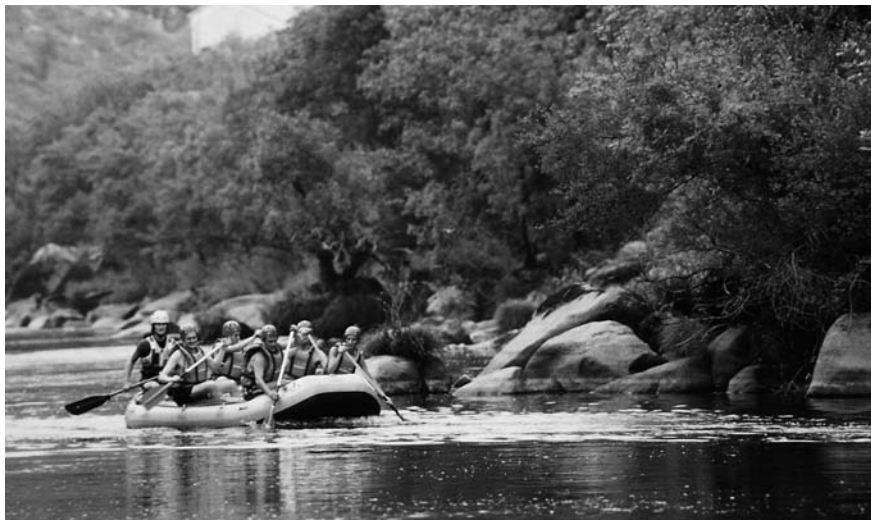
Conclusións, valoración final e perspectivas de futuro

Hoxe o porvir desta arquitectura da pesca fluvial no noso concello é tan pouco prometedor coma o das especies das que se nutría. Sería preciso un cambio de mentalidade coletivo encamiñado a considerar o río como algo máis que auga: falamos, reitero, dun complexo ecosistema que alberga formas de vida posiblemente aínda non estudadas⁴⁶, que promoveu a primeira protoindustrialización da Estrada (lembrémonos da central eléctrica de Pina, no Liñares, a primeira en surtir de fluído eléctrico ó incipiente casco urbán e hoxe obxeto de explotación hidroeléctrica con capital privado) e serviu de vía de transporte. As primeiras fábricas de papel da bisbarra no XVIII tamén xurdiron dos nosos ríos, que xeneraron a forza motriz a máis de medio milleiro de muíños e batáns que había no concello, e ós torneiros. A isto deberíamos sumar o feito de que seguen operando tamén como depuradoras naturais e espazos de lecer susceptibles de practicar deportes variopintos.

A Xunta de Galicia aprobou en maio do 2001 o Plan Hidrolóxico de Galicia-Costa, que impactará nos ecosistemas fluviais coma poucos feitos desde a última glaciación, coa declaración de case 1000 kilómetros de tramos fluviais galegos como de interese hidroeléctrico: o plan, promovido por “Aguas de Galicia”, propón 24 novos embalses (o primeiro xa finalizado no Umia, outro histórico río lampreeiro⁴⁷) dos que 7 son antigos proxectos hidroeléctricos rescatados da dictadura. Algúns encoros inundarán espazos naturais elexidos pola propia Xunta para a rede Natura 2000 (ríos

46 Vid. para o Baixo Miño as aportacións recentes da Associação da Estação Hidrobiológica do Río Minho sobre especies case descoñecidas de lampreas en *Actas do Primeiro Simpósio Ibérico sobre a Bacia Hidrográfica do Río Minho*.

47 J. del Hoyo dinos nas súas *Memorias*, no 420 rº, falando de Caldas: “Tiene esta villa dos ríos; el uno es grande y tiene muchas lampreas [...]”.

Usos lúdicos do Ulla.

Landro, Ouro, Léz e, por suposto, o sistema fluvial Ulla-Deza) mentras que a figura de protección “tramos de interese ambiental e natural”, na que non se permiten usos hidroeléctricos, unicamente se aplica no río Sor. Os titulares destas minicentraís, que se instalan en dominio público hidráulico e utilizan unha auga que é de todos en beneficio privado, desfrutan ademáis de subvencións por producir unha enerxía calificada errónea ou hipocritamente como limpa ou alternativa⁴⁸, sabendo que teñen toda a produción vendida de antemán a un precio máis elevado do normal. Mentras, as nosas aldeas ribereñas van a seguer sen creación de emprego e van a ver como se acaba un dos principais recursos do crecente turismo rural: ríos ben conservados. En resumo, un estupendo negocio. Isto sucede mentras que en países primeiromundistas como os USA, se reti-

48 A Administración valora este tipo de central por reducir as emisións de gases nocivos provintes das centrais térmicas. Por se este argumento non fose falaz de por si, xa que aínda non se substituíu nin un kilowatio das térmicas por enerxía hidroeléctrica, non convirte tampouco en ambientalmente saludable a destrución dos nosos ríos.

raron as subvencións ás minicentraís e as presas que acabaron cos salmóns no século XIX son a día de hoxe obxecto non unicamente de repudio pola comunidade científica mundial, senón de derrubo (en ríos coma o Concord en Massachusetts, o Narraguagus e o Penobscot en Maine, o Hudson... .) polas autoridades nun intento de recuperación de ecosistemas. En Francia derrubáronse dúas presas do Loira que impedían o remonte dos salmóns. Alemaña vai seguer o mesmo camiño. En Suíza invértense millóns de francos co mesmo fin... .O Ulla, no neoliberal e eurocentrista século XXI, ¿aínda debe pasar por esa fase decimonónica de embalsado para que nos decatemos do errado do plantexamento? ¿Non é unha entelequia represar o río da capital galega do salmón? Lembremos que as presas teñen unha vida media inferior a un século. Logo, a medida que envellece, os costes de mantemento superan ós beneficios, colmátase o leito e diminúe a capacidade de embalsar ó tempo que aumento o risco de rotura por desgaste de materiais.

Precisamos unha xestión dos cauces fluviais diferente, coma no caso dos ríos islandeses (que xeneran beneficios monetarios á poboación a cambio da administración que os propios veciños fan da pesca, da que o salmón segue a ser a peza estrela). Necesitamos medidas de protección urxentes para o medio e as especies, que garantan a conservación de ambos factores e que nun futuro incluso sexan quen de facernos soñar a posibilidade dunha nova explotación artesanal e tradicional das pesqueiras e do seu entorno e un aproveitamento racional da riqueza piscícola en xeral. Poida que sexa prioritaria a redacción dun PORN (Plan de Ordenación de Recursos Naturais) na que interveñan tódolos setores sociais implicados e que prevaleza sobre a ordenación municipal, mais, o que seguro resulta imprescindible é a colaboración e conciencia-

ción de todos nós para que a auga dos ríos siga xenerando beleza, vida, identidades, emocións e economías de futuro sostibles, baratas e respetuosas.

Fontes e bibliografía consultadas

Fontes

- Arquivo Catedralicio de Santiago. Tombo C.
- Arquivo Histórico Diocesano de Santiago. Fondo Xeral: Atados 43, 45, 314, 316, 348, 503 e 1231; Fondos Parroquiais: Carcacía. Libro de Fábrica e Culto (1777-1859).; Fondo San Martiño Pinario: Atado 12. Fondo Priorato de Sar. Atado 27.
- Arquivo Histórico Provincial de Pontevedra: Catastro do Marqués de la Ensenada. Real de Legos, L-192, Santa María de Couso.
- Arquivo Histórico Universitario de Santiago. Sección Clero: Atado 1155.

Bibliografía

- ÁLVAREZ LIMESSES, X.: *Geografía General del Reino de Galicia*. Vol. XII. T. I. A Coruña, 1980.
- BRAÑA, F.: *Biología y conservación del salmón atlántico (Salmo salar) en los ríos de la región Cantábrica*. Madrid, 1995.
- BRUFAO CURIEL, P & SCHMIDT, G.: *Guía práctica para conservar y restaurar tus ríos y humedales*. Madrid, 2000.
- CAMPELO, J. (Ed.): *Historia Compostelana*. Santiago, 1950.
- DOADRIO, I.: *Atlas y Libro Rojo de los peces continentales de España*. Madrid, 2001.
- ELVIRA, B., NICOLA, G. C., & ALMODÓVAR, A.: *Impacto de las obras hidráulicas en la ictiofauna. Dispositivos de paso para peces en las presas de España*. Madrid, 1998.
- FERNÁNDEZ DE LA CIGOÑA NÚÑEZ, ESTANISLAO & GARCÍA-FERREIRA, S.: "Peces desconocidos de Galicia. La lamprehuela ibérica o colmi-leja (*Cobitis calderoni*) y la lamprehuela pálida en las aguas dulces del Bajo Miño", en *Actas do Primeiro Simpósio Ibérico sobre a Bacia Hidrográfica do Río Minho*. Páx. 65-72. Vilanova de Cerveira, 1996.
- GARCÍA DE JALÓN, D. & SCHMIDT, G. (Coord.): *Manual práctico sobre mini-centrales hidroeléctricas*. Madrid, 1988.

- GARCÍA DE JALÓN, D. et al.: *Peces ibéricos de agua dulce*. Madrid, 1989.
- GONZÁLEZ VÁZQUEZ, Marta: *El arzobispo de Santiago: unha instancia de poder en la Edad Media (1150-1400)*. Sada, 1996.
- HOYO, Jerónimo del: *Memorias del Arzobispado de Santiago*. Edición a cargo de A. Rodríguez González e B. Varela Jácome. Porto Editores, Santiago S.D.
- LADRA FERNÁNDEZ, Xosé Lois: “Os caneiros de Portomarín: achega a un peculiar e desaparecido sistema de pesca da anguía no río Miño”, en *Cuadernos de Estudios Gallegos*, tomo XLV, fascículo 110. Santiago, 1998.
- LÓPEZ FERREIRO, Antonio: *Historia de la Santa Apostólica Metropolitana Iglesia de Santiago*. Vol. II. Santiago, 1898-1908.
- LÓPEZ FERREIRO, Antonio: *Fueros municipales de Santiago y su tierra*. Madrid, 1975.
- McCULLY, P.: *Silenced rivers. The ecology and politics of large dams*. Londres, 1996.
- PICALLO FUENTES, H.: “Maíndo: espacio xeográfico, humano e histórico na ascendencia do condado de Ximonde I” e “Maíndo: espacio xeográfico, humano e histórico na ascendencia do condado de Ximonde II”, en *A Estrada. Miscelánea histórica e cultural* nº 5, 2002 (páx. 199 e ss.) e nº 6, 2003 (páx. 163 e ss.).
- PORTELA JARDÓN, César et al.: *As pesqueiras do río Miño. A destrucción e a integración do Patrimonio Arquitectónico*. C. O. A. G. Santiago, 1981.
- PORTELA JARDÓN, César: *As pesqueiras do río Miño*. Xunta de Galicia. Consellería de Educación e Cultura. Santiago, 1985.
- Portugaliae Monumenta Histórica. *Inquisitiones*. Lisboa, 1869.
- REIMÓNDEZ PORTELA, Manuel. *A Estrada rural*. Deputación de Pontevedra. Pontevedra, 1990.
- RÍO BARJA, Francisco J. e RODRÍGUEZ LESTEGÁS, Francisco: *Os ríos galegos. Morfoloxía e réxime*. Santiago, 1995.
- ROED, H. (dir.): *The Status of Wild Atlantic Salmon: A River by River Assessment*. Londres, 2000.
- VARELA CASTRO, Pedro: *La Estrada. Tipografía de “El Eco de Santiago”*, 1923.
- VICENTI, Alfredo: *A orillas del Ulla (Perfiles gallegos)*. Santiago, 1875-1879.